

İlk Dönem Kalam Metinlerinde ve Tartışmalarda Cebri Kader Anlayışın Dayandığı Argümanlar

Yasin ULUTAŞ*

Özet

Hız Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar arasında öncelikle siyasi konularda bazı ihtilaflar çıkmıştır. Bu ihtilaflar, toplumun dinamikleri gözlemlenerek çözülemediği için gruplaşmalar ve akabinde de bazı iç çatışmalar meydana gelmiştir. Bu çatışmaların sonuçları dini bir zeminde tartışılmaya başlanmıştır. Bu süreçte iktidara gelen Emevîler, yasal olmayan uygulamalarını cebri kader anlayışı ile meşru hale getirmek amacıyla bu düşüncüyü desteklediler. Bu anlayışa göre, insan, her türlü eylemini zorunlu olarak Allah'ın kendisi için takdir ettiği şekilde yapar. İnsanın eylemlerindeki rolü, ilahi iradenin eylemlerine mahal olmaktan başka bir şey değildir. Bu anlayışı savunmak amacıyla hicri birinci asırdan itibaren kelami metinler kaleme alınmıştır. Biz bu çalışmamızda ilk kalam metinlerinde cebri kader anlayışını savunanların dayandığı argümanları tespit etmeye çalışacağız. Bir anlayışın dayandığı ilk metinlerin öğrenilmesi konunun hangi zeminde tartışıldığını göstermesi açısından önemlidir. Çalışmada kader ile ilgili yazılan erken dönem bazı kelami metinler ve yaşanan tartışmalar esas alınarak cebri kader anlayışının dayandığı argümanlar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kalam, Kader, Argümanlar, Cebriyye, Emevîler.

Arguments on Which the Concept of Algebraic Destiny is Based in Early Kalam Texts and Discussions

Abstract

After the death of the Prophet, some conflicts arose among Muslims, primarily on political issues. Since these conflicts could not be resolved by taking into account the dynamics of society, groupings and subsequently some internal conflicts occurred. The consequences of these conflicts began to be discussed on a religious basis. The Umayyads, who came to power in this process, supported this idea in order to legitimize their illegal practices with the understanding of forced fate. According to this understanding, humans necessarily perform all their actions in the way God has ordained for them. Humans' role in actions is nothing other than being the subject of the actions of the divine will. In order to defend this understanding, theological texts have been written since the first century of the Hijri. In this study, we will try to identify the arguments those who defend the compulsory understanding of fate in the first theological texts depend on. Learning the first texts on which an understanding is based is important in terms of showing on what basis the subject is discussed. In this study, an attempt was made to determine the arguments on which the concept of forced fate is based, based on some early theological texts and discussions about fate.

Keywords: Kalam, Destiny, Arguments, Jabariyya, Umayyads.

*Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kalam Anabilim Dalı Uşak / Türkiye, eskikahta@hotmail.com

ORCID : 0000-0001-7912-6500

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Ulutaş, Y. (2025). İlk Dönem Kalam Metinlerinde Ve Tartışmalarda Cebri Kader Anlayışın Dayandığı Argümanlar,

Küllîye, 6(1), 1-18. DOI: [10.48139/aybukulliye.1556874](https://doi.org/10.48139/aybukulliye.1556874)

Makale Bilgisi / Article Information

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
26 Eylül 2024	24 Şubat 2025	Araştırma Makalesi	1-18
26 September 2024	24 February 2025	Research Article	

Extended Abstract

Muslims attribute all kinds of issues they see as problems, especially those related to faith. They were asking the Prophet with peace of mind. The Prophet was convincing them with the answers he gave. However, after his death, Muslims were deprived of this opportunity. They had to solve their own problems. After the death of the Prophet, some conflicts arose among Muslims primarily on political issues rather than religious issues. Since the political conflicts during the first two caliphs were resolved by considering the dynamics of the society, these conflicts disappeared without harming society. In the following period, especially the third Caliph, some new problems that emerged during Osman's period, especially political conflicts, could not be resolved in a healthy way, considering the dynamics of society. In this process, political groupings occurred in the Islamic society. Since these groups, which emerged for different reasons, could not resolve their conflicts through dialogue on a political basis, some internal conflicts occurred between these groups in the following period. The consequences of internal conflicts that occurred among Muslims for political reasons soon began to be discussed on religious grounds, leaving the political framework. The debates focused on those who participated in the internal conflicts, by whose will they participated, and what their situation would be like in the afterlife. The Umayyads, who came to power because of internal conflicts, tried to legitimize some of their illegitimate practices with the concept of forced fate and supported this idea. The oppressive attitude of the Umayyads led to the acceptance of the coercive concept of fate, which ignored human will, by a segment of society. According to this understanding, humans necessarily perform all their actions in the way God has ordained for them. Humans' roles in actions are nothing other than being the subject of the actions of divine will. Actions taken by humans are actions of God. Its relation to the person is figurative. According to this coercive thought, regardless of the reason, both the person who dies and the killer have lived their own destiny. Although this coercive understanding was effective on one part of society, it was not effective on the other part. A segment of society began to oppose the concept of forced fate and claim that divine will has no effect on human actions. Both understandings have written theological texts since the first century of the Hijri to defend their views. There are verses in the Holy Quran that refer to divine will, as well as verses that refer to the human will. This shows that both wills have an impact on human actions. In these texts, verses that emphasize both divine will and human will have been used as evidence. Both understandings have tried to base their thoughts by taking these verses out of their context and using a fragmentary understanding. In addition, a dialectical method was generally used in these texts. In this study, we will try to identify the arguments based on those who defend the compulsory understanding of fate in the first theological texts. Learning about the first texts on which an understanding is based is important in terms of showing on what basis the subject was discussed in the early period. In the study, we tried to determine the arguments on which the concept of forced fate is based on by scanning the first theological texts written about fate and the discussions that took place.

Giriş

Hız. Muhammed yaşadığı dönemde vahyi esas alarak içinde yaşadığı toplumu eğitmiş, değiştirmiş, dönüştürmüş ve kendisine iman eden insanlara liderlik etmiştir. Müslümanlar, Hız. Peygamberi Allah'ın elçisi olarak kabul ettikleri için her konuda onun otoritesini gönülden kabul etmekteydiler. Hız. Peygamber hem devleti idare etmekteydi hem de dini yönde nübüvvet görevini yapmaktaydı. Ancak Hız. Muhammed Peygamberlerin sonuncusuydu. Bu durum ilgili takdirini Allah şöyle beyan etmiştir:

“Muhammed, hiçbirinizin babası değildir. Fakat o, Allah’ın Resûlü ve nebîlerin sonuncusudur. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir” (el-Ahzâb, 33/40). Hz. Peygamber’in çevresinde yer alan ve onun rehberliğinde yetişen insanlar, Kur’ân-ı Kerim’in açıkladığı bu gerçeği bildiklerinden dolayı Hz. Peygamber’in vefatından sonra onlardan hiçbiri nübüvvet iddiasında bulunmamıştır. Ancak onlar Hz. Peygamber’in nübüvvetinin kıyamete kadar devam edeceğini bildiklerinden nübüvvet iddiasında bulunanlara karşı mücadele etmişlerdir.

Hz. Peygamber, nübüvvet görevinin yanı sıra Müslümanların liderliğini ve devlet başkanlığı görevini de yürütmekteydi. Hz. Peygamber’in vefatından sonra sahabeden ileri gelenlerin birçoğu kendisini devlet başkanlığı görevine daha layık görüyordu. Kısa bir ihtilaf sürecinden sonra Hz. Ebû Bekir devlet başkanı olarak seçildi. Hz. Ebû Bekir seçildikten sonra kısa bir süre içerisinde ortaya çıkan irtidat hareketlerini bastırarak, toplumun dinamiklerini gözeterek Müslümanların siyasi birliğini sağlamıştır. Vefatında sonra yerine seçilen Hz. Ömer de aynı yöntemle devleti idare etmiş ve birçok bölgenin Müslümanların hâkimiyetine girmesini sağlamıştır. Hz. Ömer’in vefatından sonra devlet başkanı olarak seçilen Hz. Osman, Hz. Ömer’in dirayetli siyasi idaresini devam ettirememiş, bu dönemde birçok siyasi ihtilaf ortaya çıkmış ve yaşanan bir ayaklanma neticesinde öldürülmüştür. Daha sonra devlet başkanlığına seçilen Hz. Ali de Müslümanların siyasi birliğini sağlayamamış, bu dönemde ortaya çıkan siyasi gruplaşmalar neticesinde Cemal, Sıffin ve Nehrevan gibi birçok iç çatışmalar meydana gelmiştir. Üzerinden fazla bir süre geçmeden farklı nedenlerle meydana gelen iç çatışmaların sonuçları toplumda siyasi zeminden dini bir zemine kayarak yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Nitekim Sıffin savaşından dönerken yaşlı bir adam Hz. Ali’ye bu savaşa Allah’ın takdiri ile mi, yoksa kendi iradeleriyle mi geldiklerini soruvermişti (İbn Murtezâ, 1988, s. 9). Siyasi nedenlerle ortaya çıkan iç savaşların sonuçları, süreç içerisinde siyasi zeminden dini zemine kayarak yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Bu minvalde tartışılacak konuların başında kader meselesi gelir. Aslında konu çok girift olduğu için bazı çevreler konuyu siyasi çıkarlarına malzeme ettiklerini söyleyebiliriz (Sinanoğlu, 2002, s. 249).

Müslümanlar, Hz. Peygamber hayatta iken inanç ile ilgili zihinlerini meşgul eden her türlü problemi kendisine soruyorlardı. Hz. Peygamber de verdiği cevaplarla onları ikna ediyordu. Kader konusu bu dönemde görüş ayrılıklarına yol açacak bir zeminde konuşulmamıştır. Hz. Peygamber’in kader ile ilgili tartışma ve münakaşadan menettiği rivayet edilmiştir (Tirmizi, 1962, s. 443; Sinanoğlu, 2002, s. 251). Hz. Peygamberin vefatından sonra ilk dört halife döneminde bazı olaylar sebebiyle mesele gündeme gelmiş ve tartışılmıştır. Nitekim veba hastalığının olduğu bölgeye gitme konusunda Hz. Ömer ile Ebû Ubeyde arasında görüş ayrılığı meydana gelmiştir. Hz. Ömer salgın hastalığının bulunduğu bölgeye gitmekten vaz geçince Ebû Ubeyde Allah’ın kaderinden mi kaçırıyorsun diyerek bu davranışın yanlış olduğunu vurgulamıştır. Ancak Hz. Ömer bu soruya şöyle cevap vermiştir: “Evet Allah’ın bir kaderinden diğerine kaçırıyorum” diyerek farklı düşündüğünü ortaya koymuştur (İbn Kesir, 1994 ss.127-129). Hz. Ömer, Allah’ın kaderiyle hırsızlık yaptığını iddia eden bir kişiyi Allah’a iftira attığı gerekçesiyle kırbaç cezası ile cezalandırmıştır. Hz. Osman’ın evini kuşatıp öldürmek isteyenler ona ok atmışlar ve ardından da şöyle demişlerdir: “Sana ok atan Allah’tır.” Bunun üzerine Hz. Osman ise “Bana ok atan Allah olsaydı ıskalamazdı, isabet ettirirdi.” (İbn Murtezâ, 1988, s. 11) demiştir. Hz. Osman’a isnat edilen bir rivayete göre isyancılar, Hz. Osman’ın evini kuşatıp, hilafet görevini bırak yoksa seni öldürürüz şeklinde tehdit ettiklerinde Hz. Osman şöyle demiştir: “Hilafet Allah’ın bana giydirdiği bir gömlektir. Onu çıkarmam mümkün

değildir” (İbn Murtezâ, 1988, s. 11; Akbulut, 1994, s.134). Hz. Osman’a nispet edilen her iki rivayet şayet sahih ise bu durumda Hz. Osman’ın kader konusundaki görüşünü değiştirdiğini söyleyebiliriz. Abdullah b. Ömer’e günah işleyenler, günahları Allah’ın kaderiyle yaptıklarını ondan kaçışın olmadığını iddia ettiklerini bildirince Abdullah öfkelenerek “onlar Allah’ın ilminde olan şeyleri yapıyorlar. Ancak Allah’ın ilmi onları o fiili yapmaya zorlamıyor” demiştir (İbn Murtezâ, 1988, s. 12).

Yukarıda verdiğimiz bu örnekler sahabenin kader konusunda farklı düşündüğünü ortaya koymaktadır. Bazılarının Allah’ın ezeli ilminin bağlayıcı olduğunu, bazılarının da olmadığını savunduklarını görmekteyiz. Bir grup, insan fiillerinin kendi iradeleriyle gerçekleştiğini, diğer bir grup da Allah’ın iradesiyle gerçekleştiğini iddia etmiştir. Bazı insanlar da deyim yerinde ise iradeleriyle suç işleyip, işledikleri suçu Allah’a isnat etmiştir.

Cebri kader anlayışı cahiliye döneminde Arap toplumunun bir kesimi tarafında benimsenmiştir. Kur’ân-ı Kerim şöyle buyurarak bu düşünceye vurgu yapmıştır: “Allah’a ortak koşanlar diyecekler ki, Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram saymazdık. Onlardan öncekiler de aynı şekilde yalanladılar ve sonunda azabımızı tattılar. De ki: “Yanınızda bize açıklayacağınız bir bilgi mi var? Siz zandan başka bir şeye uymuyorsunuz ve siz sadece temelsiz bir tahminde bulunuyorsunuz.” (el-En’âm, 6/148). Bu ayeti şöyle yorumlamak mümkündür. Allah’ın gönderdiği dini kabul etmek istemeyen inkârcılar, Allah iman etmeyi bizim için takdir veya tercih etseydi elbette iman ederdik demişlerdir. Mekke müşriklerinden önceki inkârcı topluluklar da aynı gerekçelerle peygamberlerin tebliğini inkâr etmişlerdir. Allah, bu şekilde davrananların bilgi ile değil zan ile hareket ettiklerini haber verir

Erken dönem Müslümanlar arasında her zaman az da olsa cebri kader anlayışına sahip olan bir kesim var olmuştur. Ancak Emevîler iktidara geldiklerinde gayri meşru birtakım uygulamalarını cebri kader anlayışı ile izah etmek suretiyle bu düşünceyi istismar etmişlerdir. Başta devletin kurucusu Muaviye olmak üzere Emevî hükümdarları, Allah’ın takdiri ile iktidara geldiklerini, yaptıkları icraatlarının da bu takdiri uygulamaktan başka bir şey olmadığını iddia etmişlerdir. Onlara göre Allah’ın takdiri olmasaydı, asla iktidara gelemezlerdi ve uygulamalarını gerçekleştiremezlerdi (Kâdî Abdülcebbar, 1974, s. 143). Şam uleması da Emevîlerin bu cebri kader anlayışını doğru bularak desteklemiştir (Neşşâr, 1999, ss. 63-64). Emevîler Şam ordusu ve ulemasının desteğini aldıktan sonra bütün gayri meşru uygulamalarını cebri kader anlayışı ile açıklamak suretiyle toplumdan kendilerine itaat etmesini istemişlerdir. Özellikle dört yıl gibi kısa bir süre iktidarda kalan Yezid döneminde Kerbela, Harre ve Kâbe’nin yıkılması gibi elem verici hadiseler meydana gelmiştir. Emevîlerin bu elem verici hadiseleri cebri kader anlayışı ile izah etmeye çalışması, Kader probleminin toplum nezdinde yoğun olarak tartışılmasına neden olmuştur (İbn Teymiyye, 1946, s. 103; İbn Kesir, 1994, s. 543; Yemâni, 1999, s. 62). Şam ulemasının, siyasi otoriteye iyi görünmek amacıyla Kur’ân’ın cebri kader anlayışını emrettiğini iddia etmeleri, “Kader, kişinin irade hürriyetini ortadan kaldırır” düşüncesinin toplumda yayılmasına neden olmuştur (Neşşâr, 1999, ss. 63-67).

Emevîler’in cebri kader anlayışını toplumda yayma çabası toplumun bir kesimi üzerinde etkili olmuşsa da tümü için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Toplumun bir kesimi bu anlayışı reddederek insanın her türlü eyleminin kişinin iradesiyle meydana geldiğini savunmuştur. Bu erken dönemde henüz kalam ilmi teşekkül etmemiş ancak bu tartışmalar Cebriyye ve Kaderiyye ekollerinin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu dönemde kader ile ilgili üç risale yazılmıştır. Bu risaleler, İslam kelamının ilk risaleleri olarak kabul etmek mümkündür.

Bu dönemde Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye (ö. 100/718) *er-Risâle fi reddi ala el-Kaderiyye* adlı eserini Kaderiyye'nin kader ile ilgili görüşlerini reddetmek amacıyla yazmıştır. Bu eser Zeydî imamlardan biri olan Yahyâ b. Hüseyin el-Hâdî aracılığıyla günümüze kadar gelebilmiştir (Sezgin, 1991, s. 16). Bu eserin üç nüshası bulunmaktadır. Bunlar Milano, Sana ve Münih'te bulunmaktadır (Ess, 1977, s. 10). Josef Van Ess Münih'teki nüshayı tahkik ederek 1977 basımını sağlamıştır. Yine aynı dönemde Ömer b. Abdülaziz de (ö. 101/720) Kaderiyye'ye reddiye mahiyetinde bir risale yazmıştır. Gaylan ed-Dımaşkî ile kader konusunda tartıştığı ve mektuplaştığı bilinmektedir (İbnü'l-Murtezâ, 1988, s. 25). Ömer b. Abdülaziz'in bu eserini Ebu Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) "*Hilye'tü'l-evliyâ*" adlı eserinde (346-356 sayfa aralığında) yer vermiştir. Josef Van Ess, eseri buradan alıp tahkik etmek suretiyle 1977 yılında yayınlamıştır (Ess, 1977, s. 56). Bu dönemde kader ile ilgili yazılan eserlerden biri de Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervâ'nın (ö. 86/705) risalesine cevap olarak yazdığı risaledir. Hasan el-Basrî bu risalede cebri kader anlayışını eleştirmiştir. Günümüzde eserin beş el-yazma nüshası bulunmaktadır. Bunların ikisi İstanbul'da bulunmaktadır. Biri İstanbul Ayasofya Kütüphanesinde Abdülmelik b. Mervân'ın risalesiyle beraber bulunmaktadır. Diğer nüsha ise İstanbul Köprülü Kütüphanesinde bulunmaktadır. Ancak bu nüsha Ayasofya Kütüphanesinde bulunan nüshadan daha geniştir. Diğer iki nüsha da Mısır'da bulunmaktadır. Bunlardan biri Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye Kütüphanesinde bulunmaktadır. Ancak bu nüsha İstanbul Ayasofya Kütüphanesinde bulunan nüshanın bir kopyasıdır. Mısır'daki diğer nüshada Ebû Sa'd el-Beyhâki'nin (421/494) "*Şerhu Uyûni'l-Mesâil*" adlı eserinde özet şeklinde bulunmaktadır. Ayrıca bu nüsha Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye kütüphanesinde 27263 B numara da 72-74 varak aralığında özet olarak bulunmaktadır. Her iki nüsha Muhammed Ammara tarafından basılmıştır. Beşinci nüsha ise Tahran Üniversitesi Kütüphanesinde dir. Bu nüsha Ali Mourad tarafında basılmıştır (Kubat, 2008, ss. 360-361).

Hasan el-Basri'ye nispet edilen risale cebri kader anlayışını reddederken diğer iki risale Kaderiyye'nin görüşlerini reddetmişler ve cebri kader anlayışı savunmuştur. Bu üç risale de tartışmaya dayalı cedelci/diyalektik bir metotla yazılmıştır. Bu risalelerin takip ettiği yöntem şöyledir: "Şayet evet dersiniz görüşlerinizi yalanlamış olursunuz. Hayır dersiniz bizim kader ile ilgili görüşlerimizi kabul etmiş olursunuz." Kader ile ilgili ilk dönemde yazılan bu risaleler, Türkçeye çevrilmiş ve genel değerlendirmelerde bulunulmuştur. Biz bu çalışmamızda cebri kader anlayışını savunan bu risaleleri esas alarak bu anlayışın dayandırıldığı argümanları tespit etmeye çalıştık. Erken dönem kader anlayışlarını ve dayanaklarını doğru tespit edilmesi konuyu daha iyi anlamamızı sağlayacağından dolayı önemlidir. Bu amacı gerçekleştirmeye katkı sağlamak için biz, bu çalışmamızda yukarıda zikredilen risalelerde savunulan cebri kader anlayışının dayandığı argümanları ve yer yer bu iddialara verilen cevapları tespit etmeye çalışacağız.

1. Cebri Kader Anlayışı

Cebri kader ifadesi iki lafzın birbirine nispet edilmesiyle meydana gelmiş bir terimdir. Kader kelimesi "bir şeyin takdir edilip belirlenmesi" anlamına gelir. Cebriyye kelimesi ise "bozuk olan bir şeyi tamir edip ıslah etmek ve birine zor kullanarak iş yaptırmak veya ıslah etmek" anlamına gelen cebr kelimesinden türetilmiştir (İsfahânî, 1986, ss. 121, 597; Topaloğlu-Çelebi, 2015, s. 58). Cebriyye, insan fiillerinin Allah'ın iradesiyle meydana geldiğini, bu fiillerin oluşumunda insan iradesinin ve kudretinin bir etkisinin olmadığını savunan topluluğu ifade eden bir terim olarak kabul edilir. Kader ise

sözlükte “gücü yetmek, planlamak, ölçülü bir şekilde yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek” gibi anlamlara gelir. Kalam ekollerinin kader anlayışı farklı olsa da kaderi terim olarak şöyle ifade etmek mümkündür: “Kader, Allah’ın bütün olayları ve nesnelere ezeli bilgisiyle bilip belirlemesidir” (Topaloğlu-Çelebi, 2015, s. 174).

Cebri kader anlayışı tarihi süreç içerisinde farklı adlar altında birçok kültürün içinde bulunur. İslam’dan önce Cahiliye döneminde Arapların, İranlıların “Zurven” anlayışına benzer “dehr” lafzı ile ifade edilen cebri bir kader inancının var olduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemde farklı kültürlerde cebri kader anlayışının toplumların bir kesimi tarafından benimsendiği ifade edilebilir (Watt, 1981, s. 108). Yukarıda da belirttiğimiz gibi Kur’ân-ı Kerim, Mekke müşriklerinin sahip olduğu bu cebri kader anlayışının yanlış olduğunu açıklamıştır: “*Bir de şöyle demektedirler: “Bu dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur. Ölürüz, yaşarız. Bizi öldüren ise zamandan başkası değildir.” Halbuki onların bu konuda bir bilgileri yoktur, onlar sadece boş iddiada bulunuyorlar*” (el-Câsiye 45/24). Mekkeli müşrikler bu yargıya herhangi bir delil ile değil zanlarıyla bu düşünceye kapılmışlardır. Bu düşünce boş bir iddiadan başka bir şey değildir. Bazı Müşrikler, kendi hayatlarını planlayanın Allah olmadığını aksine zamanın geçmesiyle kendiliğinden oluştuğunu belirterek bu iddialarını da dehr kavramıyla ifade etmişlerdir. Onlara göre kişi iradesiyle bir şey yapmaz dehr onun için neyi öngörmüş ise o olur. Daha önce de geçtiği gibi başka bir ayette ise “*Allah’a ortak koşanlar diyecekler ki: “Allah dileyseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram saymazdık.” Onlardan öncekiler de aynı şekilde yalanladılar ve sonunda azabımızı tattılar. De ki: “Yanınızda bize açıklayacağınız bir bilgi mi var? Siz zandan başka bir şeye uymuyorsunuz ve siz sadece temelsiz bir tahminde bulunuyorsunuz.*” (el-En’âm 6/148). Bu ayet inkarcıların kendi inkarını Allah’ın iradesi ile gerçekleştiğini iddia ettiklerini haber vermiştir. İnkârcılar iyi olsun, kötü olsun yaptıkları her davranışın Allah’ın iradesi ile gerçekleştiğini savunarak kendilerinin günahsız olduğunu iddia etmişlerdir. Allah ise bu düşüncenin yanlış olduğunu, böyle bir düşüncenin sadece kendi uydurmalarından ibaret olduğunu açıklamıştır. Müşrikler, kendi iradesiyle değil Allah’ın iradesiyle inkâr ettiklerini iddia etmişlerdir. Yine başka bir ayette de şöyle buyrulmuştur: “*Rahmân dileyseydi biz onlara ibadet etmezdik*” dediler. *Bu konuda hiçbir bilgileri yoktur, yalnızca boş bir iddiada bulunuyorlar*” (ez-Zuhruf 43/20). İnkârcılar Allah’ın iradesiyle Allah’ı bırakıp putlara ibadet ettiklerini iddia etmişlerdir. Bu ayette zikredilen şeyin aynısı bir önceki ayette de zikredilmiştir. Müşrikler, inkârlarını, şirklerini Allah’ın iradesiyle yaptıklarını iddia etmişlerdir. Onlara göre Allah dileyseydi kendilerine engel olurdu. Engel olmadığına göre onların ortak koşmalarını istemiştir. Kur’ân-ı Kerim onların bu iddialarının temelsiz olduğunu onların cehalet sebebiyle bu düşüncüyü savunduklarını belirtmiştir. Başka bir ayette ise şöyle buyurmaktadır: “*Onlar bir kötülük yaptıkları zaman “Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti” derler. De ki: “Allah kötülüğü emretmez. Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?”*” (el-A’râf 7/28). İnkârcılar yaptıkları kötülükleri, atalarından miras aldıklarını ve Allah’ın da bu kötülükleri emrettiğini iddia ederek iradeleriyle işledikleri kötülüklerini bu yolla temellendirmeye çalışmışlardır. Allah ise kendisinin kötülüğü emretmediğini aksine onların Allah’a iftira attığını açıklamıştır. Müşrikler kendi dinlerini atalarından öğrendiklerini ve onun doğru olduğunu iddia etmekteydiler. Zira onlara göre sahip oldukları kötü inançlar, Allah’ın emriyle ataları tarafından oluşturulmuştu. Kur’ân ise onların düşüncelerinde yanıldığını oysaki Allah’ın kötülük yapmayı yasakladığını onların ise kötülük yaptığını belirtmektedir. Müşrikler yaptıkları her şeyi Allah’ın iradesiyle yaptıklarını iddia etmişlerdir. Onlar helal olsun haram olsun kendileri de ataları da

yaptıkları fiillerin tümünü Allah'ın iradesiyle yaptıklarını iddia etmişlerdir. Allah onların bu düşüncelerinin yanlış olduğunu belirtmektedir. Zira onlar her türlü ihtiyari fiillerini kendi iradeleriyle yapmaktadırlar. Zira Allah konyla ilgili şöyle buyurmuştur: “*Müşrikler dediler ki: “Allah isteseydi ne biz ne de atalarımız O’ndan başkasına tapardık. Hiçbir şeyi O’na rağmen haram da saymazdık.” Onlardan öncekiler de işte böyle davranmışlardı. Peygamberlerin görevi açık seçik tebliğden başka bir şey değildir”* (en-Nahl 16/35).

Sahabe Hz. Muhammed hayatta iken inanç ile ilgili sorularını ona soruyorlardı, aldıkları cevaplarla yetiniyorlardı. Ancak Hz. Peygamberin vefatından sonra bu imkândan yoksun kaldılar ve aralarında başta siyasi olmak üzere birçok konuda fikir ayrılığına düştüler. İhtilaf ettikleri konulardan biri de kader konusudur. Onlardan bir kısmı cebri bir kader anlayışını savunurken bazıları da bu düşünceyi kabul etmemekteydi. Emevîler iktidara gelince cebri kader anlayışını istismar ederek bazı gayr-i meşru uygulamalarını cebri kader anlayışıyla izah ettiler (İbnu'l-Mürtezâ, 1988, ss. 25-27). Emevîlerin bu istismarcı tutumuna toplumun bir kesimi karşı çıktı ve bu grup daha sonra Kaderiyye olarak anıldı. Diğer bir grup da Emevîlerin savunduğu cebri kader anlayışını savunarak onu dini argümanlarla temellendirmeye çalıştılar. Bu grupta daha sonra Cebriyye olarak anıldı. Bu dönemde kader ile ilgili bazı risaleler yazıldı. Bu risalelerin bir kısmı cebri kader anlayışını savunurken bazıları da bu düşünceye karşı çıktılar. Çalışma erken dönemde yazılan ve cebri kader anlayışını savunan risalelerde mevcut olan dini nasların neler olduğu ve nasıl kullanıldığını tespit etmeyi amaçlamaktadır.

2. Kelam Metinlerindeki Argümanlar

Cebri kader anlayışının ortaya çıkmasına etki eden birçok faktör mevcuttur. Bu etkenlerin başında dini, siyasi, toplumsal ve bir takım kültürel nedenler gelmektedir. Biz erken dönemde kader ile ilgili yazılan bazı risalelerde cebri kader anlayışının dayandırıldığı nakli deliller üzerinde duracağız. Kader konusuyla ilgili yazılan ilk metinlerde hadislerin delil olarak kullanılmadığını söylemek mümkündür. Bu metinlerde daha çok konuyla ilgili ayetler bağlamından koparılarak delil getirilmiştir. Cebri kader anlayışı savunanlar ilahi iradeye vurgu yapan ayetleri esas almışlar, insan iradesine vurdu yapan ayetleri esas aldıkları ayetler ışığında yorumlamışlardır. Bu metodu ilk kez takip edenlerden birinin de Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye (ö. 100/718) olduğunu söylemek mümkündür. Onun kader ile ilgili yazdığı risalede Kaderiyye'nin savunduğu kader anlayışını reddetmek ve konuyla ilgili görüşlerini temellendirmek için ileri sürdüğü nakli delillere yer vermeye çalışacağız.

2.1. Peygamberlerin İradesi

Cebri anlayışa göre peygamberlerde bulunan kudret iki zıt fiili yapmaya elverişli değildir. Allah onlara sadece dinini tebliğ etme kudretini vermiştir. Hiçbir peygamber kendisine verilen dini tebliğ etme dışında bir kudrete sahip değildir (el-Hanefiyye, 1977, ss. 11-12). Hasan b. Muhammed, Hz. Adem'in cennetten çıkarılmasını örnek vererek bu olayın Allah'ın emrinin çiğnenmesi sebebiyle değil, Allah'ın iradesi ve arzusuyla olduğunu savunur. Bu iddiasını da şu ayet ile temellendirmeye çalışır. “*Orada yaşayacaksınız, öleceksiniz ve yine oradan çıkarılacaksınız.*” (el-Araf 7/25). Ayrıca şu ayeti de delil getirmiştir: “*Sizi topraktan yarattık ve sizi ona döndüreceğiz ve sizi bir kere daha ondan çıkaracağız.*” (Taha 20/55). Delil getirdiği diğer bir ayette şudur: “*Onlar derilerine, niçin aleyhimize şahitlik ettiniz? derler. Derileri de der ki her şeyi konuşuran*

Allah bize de konuştu. Allah sizi ilk defa yarattı ve ona döndürüleceksiniz.” (Fussilet 41/21). Hasan b. Muhammed’in bu delillendirmesi zikrettiği ayetlerin bağlamına uygun olmadığını söylemek mümkündür.

Tebliğ peygamberlerde bulunması gereken bir vasıftır. Allah tebliğ görevini yapmayacak birini peygamber olarak seçmez. Tebliğ görevini yapmayacak birinin peygamber olarak seçilmesi hikmetten yoksun, anlamsız bir davranış olur ki Allah bundan beridir. Tebliğin nübüvvetin bir gereği olması peygamberlerinin iradesinin olmadığını göstermez. Nitekim Saffât suresi 139-148 ayetlerinde Hz. Yunus’un bir peygamber olduğunu ve Allah’tan izin almaksızın görev yerini terk ettiğini, Allah’ın da onu cezalandırdığını, onun da tövbe ettiğini anlatmaktadır. Peygamberlere verilen görev onların iradelerini ortadan kaldırmaz.

2.2. İnsani Özellikler

Cebri kader anlayışını savunanlar, iradeli varlıkların sahip olduğu bazı niteliklerin yaratıcısı Allah olduğu için iradeli varlıkların fiillerini Allah onlara yaptırmaktadır demişlerdir. Örneğin “Şeytanın aklına isyanı kim getirdi?” “Kibirli olmayı onun kim nefesine bıraktı?” Sorularını “Allah yaptı” şeklinde cevaplamışlardır. Onlar şu itirazı kabul etmemişlerdir: Şeytanın nefsi ona isyan etmeyi emretti, arzusu da onun kibirli olmasını sağladı. Çünkü cebri anlayışa göre Allah’ın istemediği bir şeyi başka varlık yapamaz. Onlara göre Allah şeytana insanların isyan edeceğini bildirdi. Şayet Allah bildirmedi denilirse bu durumda şeytanın gaybı bildiğini iddia etmiş olurlar ki bu da mümkün değildir. Çünkü Allah’tan başka gaybı bilen kimse yoktur (el-Hanefiyye, 1977, s. 12). Bu şekilde düşünenler genelde şu ayeti delil getirmişlerdir: “*Allah, dilediğini yapandır.*” (Hud 11/107). Cebri kader anlayışı savunanlar Allah’ın kudret ve iradesine sınır koymamak için insanın cüzi iradesini görmezlikten gelmişlerdir.

2.3. Hayır/Şer

Allah cennete yasak olan ağacı yaratmakla Hz. Âdem ve eşinin hayrını değil onlar için şeri dilemiştir. Çünkü ezeli ilmi ile onların o yasağa uymayacaklarını ve zarar göreceklarını bilmesine rağmen yaratmıştır. Âdem ve Eşinin Allah’ın kendileri için yarattığı şeylerin zararlı olduğunu bilme imkânları yoktur (el-Hanefiyye, 1977, ss. 13-14).

2.4. Konuşma

İnsanı konuşuran ve konuşmayı yaratan Allah’tır. Çok farklı sözler vardır. Bunların bir kısmı iyi bir kısmı da kötü sözlerdir (el-Hanefiyye, 1977, s. 14). Konuyla ilgili Allah şöyle buyurmuştur: “*İnkârcılar, kendi aleyhine şahitlik yapan uzuvlarına aleyhimize niçin şahitlik ettiniz?*” diye sorarlar. “*Şahitlik eden uzuvlar da her şeyi konuşuran Allah bizi de konuştu*” şeklinde cevap verirler” (Fussilet 41/21).

2.5. Hareketler

İnsan hareketlerini yaratan Allah’tır. Çünkü iyi olsun kötü olsun her türlü amel hareketle olur. Hareketlerin yaratıcısı Allah’tır yargısını kabul etmeyenler küfre düşmüşlerdir. İnsanın yaratılması ancak hareketlerle tamamlanır (el-Hanefiyye, 1977, s. 15).

2.6. Ecel

İnsanın ecelini takdir eden Allah'tır. İnsanın bu konuda herhangi bir etkisi yoktur. Onu ne erteleyebilir ne de öne alabilir (el-Hanefiyye, 1977, ss. 15-16). Zira konuyla ilgili Allah şöyle buyurmuştur: *“Allah, eceli gelen hiçbir insanın ecelini ertelemez. Allah yaptıklarınızı bilmektedir”* (el-Münafikûn 63/11).

2.7. Rızık

Allah rızıkı takdir ve taksim etmiştir. Kişi sadece Allah tarafından verilen rızıkı alabilir. İnsan Allah'ın kendisi için taksim ettiği dışında hiçbir şeyi kazanamaz. İnsanların tümü zengin olmak ister ancak amacına ulaşamaz (el-Hanefiyye, 1977, s. 16). Bu düşüncelerini şu ayetlerle temellendirmeye çalışmışlardır: *“Allah'ın rahmetini inkârcılar paylaşmaz. Aksine Allah rahmetini insanlar arasında taksim eder. Bütün insanlara verilen geçimlikler Allah'ın rahmetindedir ve onun taksimi ile olmuştur. Allah bazı insanları farklı yönlerle veya nimetlerle diğerlerinden üstün kılar”* (ez-Zuhruf 43/32). Bu ayetin bağlamında Mekke müşriklerin Hz. Muhammed'in nübüvvet görevi ile görevlendirilmesine yapılan itirazlara cevap niteliğinde indirildiğini öğreniyoruz. Konu ile ilgili başka bir ayette ise şöyle buyrulmuştur: *“Allah insanlara eşit seviyede rızık vermemiştir. Aksine her insana farklı miktarda rızık takdir etmiştir. Kendilerine fazla rızık verilenler sorumluluğunu taşıdıkları insanlarla paylaşmak istememektedirler. Hâlbuki o rızık onlara veren Allah'tır”* (en-Nahl 16/71). Mekke müşrikleri kendilerini köle ile eşit kabul etmemişlerdir. Ancak Allah'ı putlarla eşit saymaktaydılar (Zemahşerî, 2018, s. 336).

2.8. Akıl

Akıl mahlûktur ve insanlar arasında taksim edilmiştir. Bütün insanlar hidayete ermek ister ancak bazıları hidayeti idrak edebilirler. Bazıları da idrak edemez dalâlete düşerler. Çünkü Allah akıllı insanlar arasında eşit taksim etmemiştir. Bir kısmını akıl yönünden diğerlerinden üstün kılmıştır. Onun için bazı insanlar cahil, bazı insanlar da âlim olabilmektedirler (el-Hanefiyye, 1977, s. 17).

2.9. İlahi İrade

Allah irade ettiği şeyi yapar. Çünkü Allah şöyle buyurdu: *“Allah, neyi nasıl yapmak isterse öyle yapar. O'nu görüşünden caydıracak veya fiilini engelleyecek bir güç yoktur”* (Hud 11/10). Allah bütün insanların hidayete ermesini irade etmemiştir. İrade etseydi bütün insanlar hidayete ererdi (el-Hanefiyye, 1977, ss. 17-18). Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye, ilahi iradeye vurgu yapan birçok ayeti delil getirerek insanın irade hürriyetine sahip olmadığını savunmuştur. Konu ile ilgili zikrettiği birkaç ayeti şöyle sıralamak mümkündür: *“Allah, Müminleri kâfirlere galip kıldıktan sonra Mekke'de inkârcıların ellerini Müslümanlardan, Müminlerin ellerini de inkârcılardan çekmiştir”* (Fetih 28/24). Bu ayetin ifade ettiği şey Hudeybiye'de gerçekleşmiştir. Bu ayet nazil olduktan sonra ne Müslümanlar ne de Müşrikler isteseler de birbirleriyle savaşamazlardı. Çünkü emir olmaksızın Allah iradesiyle birini diğerine karşı koruduğunu açıklamıştır (el-Hanefiyye, 1977, s. 26).

Yahudiler'den bir grup Hz. Peygamberi ve yanında bulunan bazı Müslümanları öldürmek istemişlerdi. Allah Yahudilerin bu niyetini onlara bildirdi. Ve onları Yahudilerin tuzağından kurtardı. Allah onları koruduğu müddetçe Yahudiler onlara zarar veremediler. Konu ile ilgili Allah şöyle buyurmuştur: *“Ey İman edenler! Allah'ın size olan nimetini anınız ki, bir dönem bir kavim size ellerini uzatmaya yeltenmişti. Allah, onların ellerini sizden çekmişti.”* (el-Mâide 5/11). Yahudiler iradeleriyle ellerini

Müslümanlara uzatmak isteselerdi de başaramazlardı. Kim bunun tersini iddia etse Allah'ın ayetini inkâr etmiş olur (el-Hanefiyye, 1977, ss. 26-27).

Allah, Hz. İsa'ya birtakım nimetler verdiğini Kur'ân-ı Kerim'de bildirmiştir: "...*O vakitte İsrailoğullarını senden defetmiştim. Onlara açık delillerle geldiğin vakit onlardan kâfir olanlar, bu apaçık bir büyüden başka bir şey değildir...*" (el-Mâide 5/110). İsrailoğulları ellerini Hz. İsa'ya uzatamamışlardır. Kim bunun tersini savunursa ayeti inkâr etmiş olurlar (el-Hanefiyye, 1977, s. 27). Başka bir ayette ise kafirler hakkında Allah şöyle buyurmuştur: "...*Allah yüreklerine korku düşürdü; öyle ki evlerini hem kendi elleriyle hem de müminlerin elleriyle yıkıyorlardı. O halde ibret alın, ey akıl sahipleri!*" (el-Haşr 59/2). Allah kâfirlerin kalplerine korku salmıştır. Kâfirler iradeleriyle bu korkuyu kendilerinden uzaklaştıramazlardı. Bunun tersini savunmak mümkün değildir. Allah'ın kalbine korku saldığı kimseler bu korkuyu yüreklerinden söküp atma kudretlerine sahip değildiler. Korku latif bir şey olmasından dolayı insan, onu kalbinden söküp atamaz. Allah bu korku ile kâfirlerin tuzaklarını zayıflatmıştır. Allah'ın yardımını da böyledir. Allah kime iyilik dilerse ona yardım eder ve onu başarılı kılar. Allah kime de kötülük dilemişse onu mutsuz kılar, ona engel olur, ondan yardımını keser ve nefsinin şerri ile baş başa bırakır (el-Hanefiyye, 1977, ss. 27-28). Çünkü "*Allah işinde galip olandır*" (Yusuf 12/21).

Allah, bazı insanları ve cinleri cehennem için yaratmıştır. Hiçbir varlık Allah'ın iradesini değiştiremez. Bunu kabul etmeyenler Allah'ın kitabını kabul etmemiş olurlar (el-Hanefiyye, 1977, s. 28). Cebri anlayışı savunanlara göre Allah, birçok insanı cehennem için yaratmıştır (Araf 7/179).

İnsan, Allah'ın kendisi için yaratıp takdir ettiği şeyi kendi irade ve kudreti ile değiştiremez. Zira Allah şöyle buyurmuştur: "*Rabbin dileseydi insanları elbette tek bir ümmet yapardı. Fakat onlar hep ihtilâf içinde olacaklardır, rabbinin esirgedikleri müstesna; zaten O insanları bunun için yaratmıştır. Böylece rabbinin, "Andolsun ki cehennemi hem insanlar hem cinlerle dolduracağım" sözü yerini bulmuş oldu*" (Hûd 11/118-119). Allah'ın istisna ettiği insanlar hariç diğer insanlar ihtilaf içerisinde olacaklardır. Allah onları ihtilaf etmeleri için yaratmıştır. Onlar, iradeleriyle Allah'ın bu takdirini değiştiremezler. Bunun tersi ayeti inkâr anlamına gelir (el-Hanefiyye, 1977, ss. 28-29).

Allah insanı farklı farklı yaratmıştır. Bazılarını hırslı, cimri bazılarını da bu niteliklerle yaratmamıştır: Nitekim Allah şöyle buyurmuştur: "*Gerçekten insan çok hırslı olarak yaratılmıştır. Başına bir fenalık geldi mi sızlanır durur. Ama ona bir nimet nasip olursa kendisinden başkasını yararlandırmaz*" (Mearic 70/19-21). Başka bir ayette namaz kılanların bundan istisna edildiği bildirilmiştir. Allah şöyle buyurdu: "*Ancak namaz kılanlar müstesna. Onlar namazına devam eden kimselerdir*" (Mearic 70/22-23). Allah insanları farklı yaratmıştır. Bazılarını fitraten hırslı ve cimri yaratmıştır. Onlar Allah'ın fitratlarında yarattığı bu nitelikleri terk etmeleri imkânsızdır. Bazılarını da bu kötü vasıflardan beri kılmıştır ki bunlar namaz kılanlardır (el-Hanefiyye, 1977, s. 29).

Allah, münafıklar hakkında bilgi vererek onların iman edemeyeceğini söylemiştir. Allah şöyle buyurmuştur: "*Onların misali, bir ateş yakan insan gibidir. Ateş tam etrafını aydınlattığında Allah ışıklarını yok eder de onları karanlıklar içinde, hiçbir şeyi görmez bir halde bırakır. Artık onlar sağırlardır, dilsizlerdir ve körlerdir; bu yüzden geri de*

dönemezler” (Bakara, 2/17-18). Bu ayetlerde Allah, münafıkların hidayet nurunun kendilerinden alındığını haber vermiştir. Onların hakikate karşı kör, sağır ve dilsiz olduğunu söylemiştir. Allah’ın bu haberinden sonra onların iradeleriyle hakka dönmesi mümkün değildir (el-Hanefiyye, 1977, s. 30).

2.10. Mühürleme

Kalpleri, gözleri ve kulakları Allah tarafından mühürlenene kimseler imana davet edilseler de iman edemezler. Zira Allah konu ile ilgili şöyle buyurmuştur: *“Onları uyarsan da uyarmasan da birdir. Onlar iman etmezler”* (el-Bakara, 2/6). Mühürleme devam ettikçe onlar iman edemezler. Allah mühürlemeyi kaldırırca iman edebilirler. Mühürleme onlara zarar vermiştir. Mühürlemeden sonra imanı terk edip küfre düştüler. Terk edemedikleri şeyler sebebiyle cehenneme gittiler (el-Hanefiyye, 1977, s. 18).

2.11. Ziyade

Allah bazı insanların kalplerinde bulunan nifak hastalığını artırdı. Bazılarına da azgınlıklarında bocalayıp durmaları için mühlet vermiştir. Kalplerindeki nifak sebebiyle onları böyle cezalandırmıştır. Bu ceza onlara günahları sebebiyle verilmişti ancak onlar terk etmeye güç yetiremedikleri şeyler sebebiyle Allah onları cezalandırdı (el-Hanefiyye, 1977, s. 19). Allah konuyla ilgili şöyle buyurmuştur: *“İnsanlardan bazıları da vardır ki inanmadıkları halde “Allah’a ve âhiret gününe inandık” derler. Akıllarınca Allah’ı ve iman edenleri aldatmaya kalkışıyorlar; hâlbuki onlar farkında olmadan yalnızca kendilerini aldatmış oluyorlar. Kalplerinde bir bozukluk vardır, Allah da onlardaki bozukluğu arttırmıştır. Yalan söylemeleri yüzünden, kendilerine acı veren bir azap da vardır.”* (el-Bakara 2/8-10). Başka bir ayette ise şöyle buyurmuştur: *“Onların içinde öyleleri var ki, “Allah bize lütuf ve kereminden bahşederse biz de elbette hayır yolunda harcar ve iyi kimselerden oluruz” diye Allah’a söz vermişlerdi. Ama Allah onlara lütuf ve kereminden ihsan edince hemen cimrilik gösterdiler ve yüz çevirdiler, zaten yan çizip duruyorlardı. Bunun üzerine Allah da kendisine verdikleri sözden caydıkları ve hep yalan söyledikleri için, kendi huzuruna çıkacakları güne kadar yüreklerine münafıklığı yerleştirdi”* (et-Tevbe 9/75-77).

2.12. Ma’siyet

İnsan, Allah’ın kendisi için yarattığı şeyleri terk edemez. Allah yarattıkları sebebiyle insanlara azap eder. Allah kiminin küfrünü arttırdı. Kimine de küfründe bocalasın diye mühlet verdi. İnsan Allah’ın kendisi için yarattığını yapmak zorundadır. Zira konuyla ilgili Allah şöyle buyurmaktadır: *“Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir, gözlerinde de kalın bir perde bulunmaktadır ve onlar için büyük bir azap vardır”* (el-Bakara 2/7). Allah istediğini yapandır. İyilik de kötülükte onun izni ile olur. Allah’ın izni, emir veya irade ile meydana gelir (el-Hanefiyye, 1977, ss. 20-23). Allah müminler için şöyle buyurmuştur: *“İki ordu karşılaştığı gün size isabet eden Allah’ın izniyleydi”* (Âl-i İmrân 3/166). Ma’siyet Allah’ın izni ile olur. Uhud savaşındaki hezimet de Allah’ın izni ile olmuştur. Çünkü *“Allah dilediğini yapandır”* (Hûd 11/107).

2.13. Tezyinât

Allah’tan bir emir olmaksızın, insan irade ile donatılarak amelleri Allah’ın izni ile süslü gösterilmiştir (el-Hanefiyye, 1977, ss. 20-23). Allah kâfirler için şöyle buyurmuştur: *“Âhirete inanmayanların yapıp ettiklerini şüphesiz kendilerine güzel göstermiş olduk; bu yüzden şuursuzca eğlenip dururlar”* (en-Neml 27/4). Başka bir ayette

ise şöyle buyurmuştur: “Allah’tan başkasına tapanlara kötü söz söylemeyin; sonra onlar da bilmeden, taşkınlık yaparak Allah hakkında kötü sözler söylerler. Böylece biz her ümmete kendiışlerini çekici gösterdik. Sonunda dönüşleri rablerinedir. Artık O, ne yaptıklarını kendilerine bildirecektir” (En’âm 6/108).

2.14. Mühlet Verme

Allah kâfirlere mühlet vermiştir. Konuyla ilgili şöyle buyurmuştur: “İnkâr edenler, kendilerine vermiş olduğumuz mühletin sakın onlar için hayırlı olduğunu sanmasınlar. Onlara verdiğimiz fırsat ancak günahlarını arttırmaya yarıyor. Onlar için alçaltıcı azap vardır” (Âl-i İmrân 3/178). Allah’ın onlara mühlet vermesi günahlarını artırmak istemesinden kaynaklanmaktadır (el-Hanefiyye, 1977, s. 30).

2.15. Gafil Kılma

Allah, insanı gafil kılması hakkında şöyle buyurmuştur: “...Bizi anmaktan kalbini gafil kıldığımız, kötü arzularına uymuş ve işi gücü aşırılık olan kimseye boyun eğme!” (el-Kehf 18/28). Allah, kalbini gafil kıldığı kimsenin kendisine itaat etmemesini istemiştir (el-Hanefiyye, 1977, s. 30).

2.16. Teşvik Etme

Allah’ın izni ile şeytanlar kâfirlere sürekli küfre teşvik etmektedir. Konu ile ilgili Allah şöyle buyurmuştur: “Görmedin mi? Biz, inkârcuların üzerine kendilerini isyana itip duran şeytanları saldırdık” (Meryem 19/83). Allah şeytanı kimin üstüne göndermişse onun iman etmesini istememiştir. Aksini iddia etmek ayeti inkâr etmek anlamına gelir (el-Hanefiyye, 1977, s. 31).

2.17. Allah’ın Sözü

Başka bir ayette ise şöyle buyurmuştur: “Mûsâ’nın annesine, “Onu emzir, başına bir şey gelmesinden endişe ettiğinde onu nehre bırak. Korkup kaygılanma. Biz onu sana geri döndüreceğiz ve onu peygamberlerden biri yapacağız” diye vahyettik” (el-Kasas 28/7). Allah Hz. Mûsâ’nın annesine Mûsâ’yı sana geri getireceğim diye söz verdikten sonra Firavun Hz. Mûsâ’ya zarar vermek istese dahi veremezdi (el-Hanefiyye, 1977, s. 31). Allah’ın mahlûkat hakkında verdiği bir sözü vardır ve bu mutlaka gerçekleşecektir: “Dileseydik elbette herkesin doğru yolda yürümesini sağlardık. Fakat şu sözüm mutlaka gerçekleşecek: “Cehennemi hem cinlerden hem insanlardan bir kısmıyla dolduracağım!” (es-Secde 33/12). İnsanlar kendi iradeleriyle tümü ile iman etmek istemiş olsalar da tümüyle inkâr etmek istelerse de bunu yapamazlar. Çünkü bunu yapabilmek Allah’ın verdiği söze muhalefet etmektir ki bu da imkânsızdır (el-Hanefiyye, 1977, ss. 31-32).

2.18. Allah’ın Rahmeti

Allah rahmetini bazı insanlara tahsis etmiştir. Allah şöyle buyurmuştur: “Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm’a açar; kimi de saptırmak isterse, göğe çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir. Allah inanmayanları işte böyle cezalandırır” (el-Ena’m 6/125). Başka bir ayette ise şöyle buyurmuştur: “Allah kimin gönlünü İslâm’a açmışsa o, rabbinden gelen bir aydınlık içinde olmaz mı? Allah’ı anma konusunda kalpleri katılaştırmış olanlara ise çok yazık! Onlar apaçık bir sapkınlık içindedirler” (ez-Zümer 39/22). Göğsün şerh edilmesi davet değil hidayettir. Allah hidayeti dilediğine verir “dilemediğine” de vermez (el-Hanefiyye, 1977, s. 33).

2.19. Allah'ın Desteđi

Allah bazı insanları desteklemiştir, bazılarını da desteklememiştir. Allah şöyle buyurmuştur: "...*Meryem Ođlu İsa'ya da açık kanıtlar verdik ve onu Rûhulkudüs ile destekledik...*" (el-Bakara 2/87). Başka bir ayette ise şöyle buyurmuştur: "...*Biz inananları düşmanlarına karşı destekledik, böylece üstün geldiler*" (es-Saf 61/14). Allah birçok ayette peygamberlerini ve müminleri desteklediğini söylemiştir. Müminler Allah'tan aldığı destekle üstün oldular. Düşmanların kalplerine saldığı korkuyla Müslümanlar başarılı oldular (el-Hanefiyye, 1977, ss. 34-35).

2.20. Allah'ın İradesi

Ömer b. Abdülaziz, vahiyden yüz çeviren kişi hidayet yollarını kendi elleriyle kapatmış olur demesine rağmen insanın özgür iradesiyle hidayeti veya dalaleti tercih edemeyeceğini savunmuştur. Ona göre "...*Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin...*" (Kehf 18/29), ayeti, kişinin özgür iradesiyle iman veya küfrü tercih edebilecek anlamına gelmez. Çünkü "*Fakat âlemlerin rabbi Allah dilemedikçe siz (hiçbir şey) dileyemezsiniz!*" (Tekvir 81/29), ayeti insan iradesini ilahi iradeye bağımlı hale getirmiştir. İnsan iradesinin gerçekleşmesinin ön şartı ilahi iradenin gerçekleşmesine bağlıdır. Zira bu durum Allah'ın yetkisinde olan bir durumdur (Ömer b. Abdülaziz, 1977, ss. 43-45). Allah kimin hidayette olmasını istemişse onlar hidayette olmuşlardır. Allah'ın iradesi onların dalalete düşmesine engel olmuştur. Allah, hidayete erdirmek istemediği kişileri de dalalette bırakır. Dalalet onlar için hidayetten daha evladır (Ömer b. Abdülaziz, 1977, s. 46).

2.21. Allah'ın İlmî

Varlıklar ve olaylar henüz meydana gelmeden Allah bunlarla ilgili her türlü bilgiye ezeli ilmiyle bilmektedir. Olayların değişmesiyle Allah'ın bilgisi değişmez. Allah'ın ezeli ilmi kişiyi hem ibadet etmeye hem de isyan etmeye zorlar. Allah, olmasını istemediği bir durum ile ilgili iradesi şahıslara ulaşmadan iradesini değiştirebilir. Nitekim Firavun isteseydi de Musa'nın davetine icabet edip ona dost olamazdı. Çünkü Firavun henüz doğmadan Allah onun boğulacağını söylemiştir (Ömer b. Abdülaziz, 1977, ss. 44-49). Allah şöyle buyurmuştur: "*Zira onlar boğulacak bir ordudur*" (Duhan 44/24). Allah'ın geçmiş ilminde şeytanın kovulmuş ve alçaltılmış biri olduğu vardı. Daha sonra Hz. Âdem'e secde etmekle denendi. Ancak O Allah'ın emrine karşı asi oldu (Ömer b. Abdülaziz, 1977, ss. 48-49) ve böylece Allah'ın onunla ilgili ezeli ilmi gerçekleşmiş oldu.

Ömer b. Abdülaziz kader ile ilgili yazdığı risalede daha çok Kaderiyye ekolünün kader ile ilgili görüşlerine yer verip eleştirmiştir. Kaderiyye'nin birçok görüşüne yer vermiş ancak en çok onların Allah'ın ilmi ve iradesi hakkındaki tasavvurlarının yanlışlığına dikkat çekmiştir. Ona göre Kaderiyye, Allah'ın ezeli ilmini inkâr ettiği gibi Allah'ın iradesini de insan iradesine bağlamıştır. Ömer b. Abdülaziz'e göre Allah'ın ezeli ilmi kişiyi amel işlemeye zorlar. İnsanın iradesi de Allah'ın iradesine bağlıdır. Kişinin bağımsız bir iradesi yoktur.

3. Kelami Tartışmalardaki Argümanlar

Kader ile ilgili yazılan ilk metinler diyalektik/cedel metoduyla yazılmışlardır. Nitekim bu dönemde yazılan risalelerin metodunu şöyle ifade etmek mümkündür: "Onlar şöyle derse biz de şöyle deriz. Şöyle derlerse görüşlerini çürütmüş olurlar. Şöyle derlerse inkâr etmiş olurlar veya kaçındıkları şeye düşmüş olurlar. Şayet şu soruya evet derlerse

yalan söylemiş olurlar. Hayır derlerse görüşlerinin tersini söylemiş olurlar” (Ess,1977, ss. 56-57). Zikrettiğimiz bu ve benzeri bilgi, bize bu dönemde yazılan metinlerde kastedilen anlayışlar belirtilmeden hayali bir cedel metoduyla yazıldığını göstermektedir. Daha sonra gelen kalamcılar da bu cedelci metodu devam ettirmişlerdir. Bu cedelci metottan dolayı erken dönemdeki bazı kalamcılar, kalam ilmini tartışma sanatı olarak görmüşlerdir. Örneğin Câhız kalam ilmini tanıtmak amacıyla yazdığı eserine “Sîâ’tü’l-Kelâm” ismini vermiştir (el-Cahiz, 2002, s. 52). Yine Abbasiler’in ilk döneminde Bağdat’da “Beytü’l-Hikme” adında bir ilim merkezi tesis edilmiştir. Burada çeşitli ilmi faaliyetler yapılmıştır. Burada birçok felsefi eser Yunanca ve Latince den Arapçaya çevrilmiştir (Biçer, 2020, ss. 23-25). Aynı zamanda burada farklı konularda ilmi tartışmalar da yapılmıştır. Her anlayışın önde gelenleri burada serbest bir şekilde tartışma imkânı bulmuşlardır (Kaya, 1992, s. 88).

Farklı ekollerin önde gelenleri erken dönemde çeşitli konularda ya mektuplaşma ya da bir araya gelmek suretiyle tartışmışlardır. Bu dönemde en fazla tartışılan konulardan biri de kader konusudur. Bu dönemde cebri anlayışın temsilcisi İmam Evzâî ile kaderi anlayışın savunucusu Ğaylan ed-Dımeşki’nin kader konusunda tartıştığı ile ilgili birçok rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlere göre tartışmalarda Evzâî tarafından yedi soru gündeme getirilmiş, bunların üçü Ğaylan’a sorulmuş, ancak o, bu soruların zor olduğunu, bilmediğini belirtmiştir. Tartışma bittiğinde Ğaylan öldürülmüştür. Evzâî tarafından sorulan soruları Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân da dâhil olaya şahit olanlar anlamamıştır. Halife Abdülmelik, Evzâî’den, bu sorular ile neyi kastettiğini açıklamasını istemiştir (İbn Asâkir, 1997, s. 209).

Bu tartışmada Evzâî cebri kader anlayışını temsilen şu argümanları kullanarak cebri anlayışı savunmuştur:

3.1. Allah Yasakladığı Şeyleri Takdir Etmıştır

Evzâî’nin anlayışına göre Allah, Hz. Âdem’in ağacın meyvesini yemekten menetti. Daha sonra da yemesine hükmetti. Âdem kendisi için takdir edilene boyun eğmek zorunda kaldı ve yasaklanan ağacın meyvesinden yedi. Allah, Hz. Âdem’e, “*Ey Âdem! Sen ve eşin cennette oturun, orada istediğiniz yerden rahatça yiyip için ve şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zalimlerden olursunuz*” demiştir (el-Bakara 2/35; el-A’râf 7/19, 23). Bu ayetlerde, Allah’ın Hz. Âdemi ve eşini cennetteki bir ağacın meyvesini yemekten menedildikleri anlaşılmaktadır. Ancak Allah kendi takdiri dolayısıyla Âdem’in yasaklanan ağaçtan yediğini söylememiştir. Aksine birçok ayette Hz. Âdem’in İblis’in telkin ve teşviki ile Allah’ın emrine karşı hareket ettiğini açıklamaktadır (Tâhâ 20/117-121). Cebri kader anlayışına göre insanın ihtiyari fiilleri de dâhil meydana gelen her şey Allah’ın takdiriyle yani kaderiyle olmuştur. Ondaki kaçış da mümkün değildir (Akbulut, 1994, s. 136-137). İnsanın ihtiyari fiillerinde hür olduğunu savunan Kaderiyye ve Mu’tezile kalamcıları ise bu yaklaşımı kabul etmemişlerdir. Bunlara göre takdir hem planlama hem de yaratma anlamına gelir. Allah amacına uygun olarak her şeyi planlayıp yaratmıştır. Zemahşerî konuyla ilgili şöyle demektedir:

“Allah, insanı şu gördüğün planlı programlı tasarlandığı yapıda halk etmiş ve onu din ve dünya baplarında istenen maslahat ve yükümlülüklerle göre yapılandırmıştır. Keza, bütün canlı ve cansız varlıkları hikmet ve plana uygun bir şekilde planlı programlı bir yapıda halk etmiş ve onları hangi şeyle ilgili ise o şey için, planlandığı amaç neyse ona uygun bir şekilde, ona ters düşmeyecek şekilde takdir etmiştir. Allah’ın var etmesi halk etme olarak ifade edilmiştir; çünkü ‘Allah

şunu halk etti.’ demek, kelimenin iştikâkını dikkate almaksızın, ‘Onu var etti, ona varlık verdi.’ demen gibidir. Ayette adeta; Allah her şeyi var etmiş ve onu var ederken bir plan program üzere takdir etmiş, gelişigüzel var etmemiştir.” buyrulmaktadır. Şu da söylenmiştir: Ve Allah onun için nihaî bir zaman ve sınır koymuştur ki bu, “...Allah onu bilinen bir son için planlayıp programlamıştır,” demektir (Zemahşerî, 2018, s. 810).

Zemahşerî’nin verdiği bu bilgiden onun insanın ihtiyari fiillerini Allah’ın takdiri dışında tuttuğunu anlamaktayız. Allah, insanı yaratırken kabiliyetlerini takdir etmiştir. Mutezile kelamcıları, Mekkeli müşriklerin de cebri anlayışa benzer bir anlayışı savduklarını söylemişlerdir. Örneğin Zemahşerî, Putperestler diyecekler ki: “*Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram saymazdık.” Onlardan öncekiler de aynı şekilde yalanladılar...*” (el-En’âm 6/148). Ayetin tefsirinde cebriyenin savunduğu görüşlerin daha önce Müşriklerin savunduğu görüşlerin aynısı olduğunu söyler (Zemahşerî, 2018 s.774).

3.2. Allah Bir Şeyi Emreder Daha Sonra da O Emirini Yerine Getirilmesine Engel Olur

Evvâlî’nin iddiasına göre Allah, İblis’e Hz. Âdem’e secde etmesini emretmiştir. Bu emirden sonra da secde etmesine engel olup, alı koymuştur (İbn Asâkir, 1997, s. 209). Kur’an-ı Kerim birçok ayette açık bir şekilde Allah’ın İblis’e secde etmesini emrettiğini ancak İblisin bundan kaçınıp secde etmediğini açık bir şekilde ifade etmiştir (Tâhâ, 20/16; el-A’râf 7/11; el-İsrâ 17/61; el-Kehf 18/50). Evvâlî’nin Allah bir şeyi emreder sonra da emrin yerine getirilmesine engel olur argümanı Kur’an’dan çıkarılmış değildir. Aksine Kur’an, Allah’ın değil, inkârcıların Allah’ın emirlerinin yerine getirilmesine engel olduğunu söylemektedir (el-Mâide 5/2).

Bu dönemde Hasan el-Basri, Abdülmelik b. Mervân’a yazdığı risâlede bu anlayışın yanlış olduğunu şöyle izah etmiştir: Allah, insanları kendisine ibadet etmeleri için yarattığını, buna karşılık onlardan herhangi bir bedel istemediğine işaret etmiştir. Allah insanları ibadet için yaratmış akabinde de onları ibadetten alıkoymamıştır. Allah insanları bir amaç için yaratıp sonra da onu bunu gerçekleştirmesine engel olmamıştır. Çünkü Allah zalim değildir (Hasan el-Basrî, 2008, s. 367). Allah’ın bir şeyi emretmesi, peşinde onun yerine getirilmesine yönelik engeller çıkarması Allah için düşünülemez. Çünkü böyle bir uygulama abes ile iştigal olur ki Allah, abes ile iştigalden münezzehtir. Onun bütün faaliyetleri hikmetlidir.

3.3. Allah Bazı Şeyleri İnsanlara Haram Kıldıktan Sonra Yapılmasına Yardımcı Olur

Allah leş ve domuz etini haram kıldıktan sonra ihtiyaç durumunda yenilmesine yardımcı olmuştur (İbn Asâkir, 1997, s. 209). Evvâlî’nin belirttiği bu durumun kelami bir konu olmaktan ziyade fihhi bir konu olduğunu belirtmek gerekir. Ku’rân-ı Kerim açık bir şekilde Allah’tan başka biri adına kesilmiş hayvan, leş, akıtılmış kan ve domuz etinin yenilmesini haram kılmıştır. Ancak yine zaruret durumlarında istismar etmemek şartıyla ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde yasaklanan durumlardan faydalanmasını bildirmiştir (el-En’âm 6/145; el-Bakara 2/173). Bu durum, savaş, kıtlık gibi helal olan gıda maddeleri temin edilemediği durumlarda zaruret dönemiyle sınırlı olmak kaydıyla yasaklanan gıda maddelerinden faydalanmanın mümkün olduğunu göstermiştir. Kur’an-ı Kerim’in gıda

maddelerine veya amele yönelik bu ruhsatını inanç alanına taşımak ve cebri kader anlayışının dayanakları arasında göstermek doğru değildir.

Sonuç

Cebri kader anlayışı birçok milletin kültüründe eskiden beri vardır. Bu anlayışın nerede nasıl doğduğu ve yayıldığı ile ilgili kesin bir bilgi bulmak mümkün değildir. Kur'an-ı Kerim'in ifadeleri bu düşüncenin Cahiliye dönemi Araplar arasında mevcut olduğunu göstermektedir. İman etmek istemeyen Mekkeli Müşriklerin bir kısmı Allah isteseydi biz de iman ederdik. İman etmediğimize göre Allah iman etmemize engel olmuştur. Allah'ın aksi yöndeki iradesine rağmen bunu yapmamız mümkün değildir. Allah onların bu iddiasının boş bir kuruntudan ibaret olduğunu söylemiştir. Çünkü müşrikler bu iddialarıyla hakikat karşısında mazeret üretmek suretiyle suçlarını örtmeyi amaçlamaktaydılar.

Genelde insan eylemlerinin faili olduğunu bilir ve buna göre davranır. Ancak çeşitli sebeplerden dolayı iradesini gerçekleştiremediği zor durumlarda veya iradesini amacı dışında, gayri meşru alanda kullandığında yaptığı eylemlerin sonucunu üstlenmekten imtina eder. Hz. Peygamber'in vefatından sonra ilk iki halife döneminde toplumun dinamikleri dikkate alınarak siyasi problemler çözülmüştür. Ancak üçüncü halifenin hilafeti döneminde ortaya çıkan çeşitli ihtilaflar ilk iki halife döneminde olduğu gibi zamanın da çözülemediği için görüş ayrılıkları derinleşmiş ve üçüncü halifenin şehit edilmesiyle problemler daha da karmaşık hale gelmiştir. Üçüncü halifenin şehadetinden sonra halife seçilen Hz. Ali de siyasi birliği sağlayamamıştır. Siyasi ihtilaflar sebebiyle Müslümanların siyasi birliği bozulmuş ve farklı fırkalar ortaya çıkmıştır. Bu fırkalar rakip grubun tutumuna karşı tutum takınmışlardır. İktidarı ele geçirmek veya sürdürmek için başvurdukları gayri meşru uygulamalarını meşrulaştıracak argümanları oluşturmaya çalışmışlardır. Müslümanlar arasında siyasi kaygılarla yaşanan iç çatışmaların sonuçları belli bir süre sonra siyasi zeminden dini bir zemine taşınmak suretiyle tartışılmıştır. Münakaşa edilen konuların başında bu savaflara katılan insanların, kendi iradeleriyle mi yoksa ilahi iradenin bir sonucu olarak mı bu savaflara iştirak ettikleri ve bunların ahiretteki durumu ne olacağı gibi birçok konu gündemi meşgul etmiştir.

İç çatışmalar neticesinde iktidara gelen Emevîler, siyasi hedeflerine hizmet eden cebri kader anlayışını kabul etmişlerdir. Zira onlar, meşru olmayan bazı icraatlarını cebri kader anlayışı ile açıklamışlar. Fakat bu cebri anlayış suçlu ile suçsuzu aynı kefeye koymaktaydı. Bu anlayışa göre katil de maktul de kaderini yaşamıştır. Kimse iradesiyle ilahi iradenin takdir ettiği kaderini değiştiremez. Emevî idarecileri, iktidara gelişlerini ve uygulamalarını cebri kader ile açıklıyorlardı ve bunun Allah'ın takdiri olduğunu, bu takdire karşı girişilecek faaliyetlerin bir sonuç getiremeyeceğini iddia ediyorlardı. Emevîlerin siyasi saiklerle savunduğu cebri kader anlayışı toplumda "ilahi takdir insan iradesini ortadan kaldırıyor" algısını yaygınlaştırdı. Muhalefet buna şiddetle karşı çıkmış insanın mutlak irade hürriyetini savunmuştur. Emevîler muhalefetin bu tutumunu şiddetle reddetmiş ve yer yer hareketin önderlerini şiddetle cezalandırmışlardır.

Emevîler, siyasi saiklerle sahiplendiği cebri kader anlayışını savunmakla kalmamışlardır. Bilakis bu düşüncenin dini referanslarını da oluşturmaya çalışmışlardır. Bu amaçla erken dönemden itibaren cebri kader anlayışını savunan risaleler yazılmıştır. Nitekim Hasan b. Muhammed ve Ömer b. Abdülaziz'in yazdığı kader risaleleri ile Evzânin Gaylan ed-Dımeşki'ile yaptığı iddia edilen tartışmaları bu çerçevede görmek

mümkündür. Bu metinler cebri kader anlayışını zoraki yorumlarla vahye onaylatma çabası içerisine girerek kendi anlayışlarının Kur'ân'ın savunduğu görüş olduğunu iddia etmişlerdir. İnsan fiilleri ile ilgili ilahi iradeye vurgu yapan ayetleri bağlamından koparmak suretiyle parçacı bir metotla yorumlamaya çalışmışlardır. İnsan iradesine vurgu yapan ayetleri görmezlikten gelmişlerdir. Allah'ın takdirini insan iradesini yok edecek şekilde insan fiilleri de dâhil her alanı içerecek şekilde yorumlamışlardır. Allah'ın insana fiillerini irade ve kudretiyle yapması için verdiği kabiliyetleri cebri anlayışın dayanağı olarak görmüşlerdir. Ayrıca Allah'ın ezeli ilminin kişiyi ihtiyari fiillerden mahrum bıraktığına gerekçe göstermişlerdir.

Kaynakça

- Abdülaziz, Ö. (1977). Risalet'ü Ömer bin Abdülaziz fi Reddi a'lel Kaderiyye. Thk. Josef Van Ess. Beyrut: Me'hedu el-Almaniye lil ebhasü'Şerkiyye.
- Akbulut, A. (1994). Allah'ın Takdiri Kulun Tedbiri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 33/129-156.
- Basri, H. (2008). Kadere Dair İki Risale, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 8/351-374.
- Biçer, Ş.E. (2020). Beytü'l-Hikme ve Tercümeleer Dönemindeki Önemi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Câhiz, A. (2002). Sınâ'tü'l-Kelâm. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl Yayınları.
- Hanefiyye, H. (1977). er-Risâletü fi reddi ale'l-Kaderiyye. thk. Josef Van Ess. 1. Basım. Beyrut: Me'hedu el-Almaniye lil ebhasü'Şerkiyye.
- İsfehânî, R. (1986). el-Müfredât fi ğariyibi'l-Kur'ân. İstanbul: Kahraman Yayınları.
- İbn Asâkir, A. (1997). Târîhu Dımaşk, thk. Ömer b. Ğurâme b. Umerî 1. Basım Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- İbn Murtezâ, A. (1988). Tabakâtü'l-Mu'tezile. Beyrut: Darü'l-Müntezir.
- İbn Kesir, E. (1994). el-Bidaye ve'n-nihaye. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn Teymiyye, T. (1946). el-İman. thk. Muhammed Nasurüddin el-Elbânî. Amman:el-Mektebetü'l-İslamî.
- Kaya, M. (1992). "Beytülhikme". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 6/88-89. İstanbul: TDV Yayınları.
- Kâdî Abdülcebbâr, E. (1974). Fadlül-i'tizal ve tabakâtü'l-Mu'tezile ve mübâyenetihim lisâiri'l-muhâlîfin. thk. Fuad Seyyid. Tunus:ed-Dârü't-Tunisiyye, Li'n-Neşr.
- Kubat, M. (2008). Kadere Dair İki Risale. Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi. VIII (1), 351-374.

Kur'ân Yolu Meâli ve Tefsiri (Komisyon, Çev). (2007). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Neşşar, A. (1999). İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu. çev. Osman Tunç. İstanbul: İnsan Yayınları.

Sezgin, F. (1991). Tarihu't-turasi'l-arabi. Riyad: Camiatu'l-İmam Muhammed bin Suud el-İslamiyye.

Sinanoğlu, A. (2002). İslam'ın İlk Siyasallaştırılma Sürecinde Kader İnancı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 43/249-276. DOI: 10.33227/auifd.1244045

Tirmizî, M. (1962). Sünen-i Tirmizî. Kahire: Matb'atü Mustafa el-Banî.

Topaloğlu, B. Çelebi, İ. (2015). Kelâm Terimleri Sözlüğü. İstanbul: İSAM Yayınları.

Ulutaş, Y. (2017). Ömer bin Abdülaziz'in Hayatı, Şahsiyeti, Kelami Görüşleri ve Kadere Dair Risalesi, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 16 (31), 327-362.

Ulutaş Y. (2019). Hasan bin Muhammed el-Hanefiyye'nin Hayatı, Kadere Dair Risalesi ve Kaderle İlgili Görüşleri, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 10 (22), 334-362.

Watt, W. (1981). İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri. çev. Ethem Ruhi Fırlı. Ankara: Umran Yayınları.

Yemânî, E. (1999). el-İntisâr fi reddale'l-Mutezile el-Kaderiyye el-Eşrâr. thk. Su'ûd b. Abdülaziz el-Half. Riyad: Darü Ezvâi es-Selef.

Zemahşerî, M. (2018). el-Keşşâf. çev. Adil Bebek. İstanbul: TYEKB Yayınları.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederler.